

“Серед вершинних епох і досягнень людства, які вивчають українські археологи, — трипільська і скіфська культури, античність, Київська Русь і, зокрема, Київ...”

Інтерв'ю
з академіком
НАН України,
директором
Інституту археології
НАН України
Петром Толочком

— Шановний Петре Петровичу, розпочинаючи нашу бесіду про археологію, прадавню історію культур і цивілізацій, що склалися на землях сучасної України, перш за все, розкажіть про найважливіші досягнення Інституту археології НАН України за останні десятиріччя.

— Якщо говорити про досягнення Інституту археології, то, як правило, ми їх вимірюємо не лише польовою експедиційною частиною наших досліджень, але і лабораторно-камеральною, коли відпрацьовуємо матеріали в інституті, даємо їм певне осмислення.

Інститут археології займається дослідженням пам'яток, починаючи від епохи палеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям. *Серед вершинних епох і досягнень людства, які ми вивчаємо, це — трипільська і скіфська культури, античність, Київська Русь і, зокрема, Київ.* Як правило, широкий людський загал цікавлять проблеми, що на слуху. Серед резонансних відкриттів — розкопки величезних скіфських курганів на півдні України, гігантських трипільських поселень на Черкащині, розкопки в Києві.

Впродовж останніх 15 років ми провели якісно нові дослідження на *трипільських пам'ятках, так званих поселеннях-гігантах, в межиріччі Дніпра і Бугу, зокрема в селі Тальянки*, де вражає сам факт наявності на одному місці великої кількості будинків епохи трипільської культури. Це справді унікальне явище яскравої первісної ранньоземлеробської культури. Там постійно працює археологічна експедиція, яку очолює вчений секретар інституту, канд. істор. наук *Олексій Корвін-Піотровський*. Це поселення займає площу до 450 га, на якій розташовано 2700 будівель, у яких могло мешкати близько 10 000 людей. Для епохи енеоліту це надзвичайно багато. Не дивно, що цей феномен привертає таку увагу не лише науковців, але й широкого загалу.

Наступний етап, який також на слуху і збуджує увагу любителів старовини, це — *скіфська епоха*. Це VI - III століття до н.е. Скіфські могили були досить потужними спорудами. Образно їх називають *“пірамідами українських степів”*, хоча, зрозуміло, з єгипетськими пірамідами вони не можуть порівнюватися. Скіфські споруди — це курганні насипи, висотою до 10 метрів і більше, під якими знаходяться поховальні ями глибиною теж до 10 метрів. Розкопки таких курганів дають вражаючі знахідки. Такі, наприклад, як знаменита *пектораль*, яку знайшов відомий наш археолог *Борис Мозолєвський*, або *чаша із зображенням скіфів*, виявлена *Василем Бідзілею*. В останній час пощастило розкопати на Черкащині так званий *Рижанівський курган, який датується III ст. до н.е.*, в якому містилося багато золотих і срібних коштовностей. Нашим дослідникам, а це *Сергій Скорий*, який працював з польським археологом *Яном Хохоровським*, вдалося провести унікальні розкопки, які дозволили реконструювати поховальний обряд (поховальна камера, лежить небіжчик, поруч з ним — його бойовий кінь, зброя, — поховальна камера задрапірована тканиною, рештки якої також збереглися).

Цікаві знахідки постійно трапляються і в Києві. Ми його досліджуємо планово з 1970-х років. У Києві працює нині *“Центр археології Києва”* під керівництвом канд. істор. наук *Михайла Сагайдака*, що проводить розкопки на київських новобудовах. При спорудженні Подільської лінії метро нам вдалося виявити *зрубну забудову давнього Києва*. Коли ми розкопали рештки садиб із зрубними будівлями, тротуарами, парканами на Червоній площі Подолу, то журналісти назвали це місце *“київськими Помпеями”*. Культурні шари сягали тут глибини 10-12 метрів. Зовсім недавно на вулиці Юрківській ми розкопали *рештки*

давньоруського храму XII століття, який не згаданий в жодних літописних повідомленнях, досить непоганої збереженості. Попередньо його можна зв'язати із церквою Миколи Іорданського, яка була там у пізніший час. Факт знахідки кам'яної споруди свідчить про те, що в землі київській приховується ще багато, чого ми не знаємо.

— Чи правильно я Вас зрозуміла, що археологи мають доступ тільки до тих місць, де починається будівництво або реконструкція будівель? Чи виконуються роботи, коли насамперед археологи доводять, що в певному регіоні України треба розпочати розкопки і дослідження?

— Для того, щоб Вам відповісти на це запитання, треба повернутися у минуле.

У минулому, за радянських часів, Інститут археології мав сектор новобудовних робіт і сектор планово-тематичних робіт. За часу незалежної України інститут має тільки сектор новобудовних робіт, оскільки на планово-тематичні розкопки держава коштів не дає. Тому все, що ми робимо, пов'язано з новобудовами, під які ми підлаштовуємо свої тематичні плани. Отже, маючи багато пам'яток, на яких треба було б провести археологічні розкопки, зробити це не можемо за відсутності державних коштів.

— В яких умовах, переважно, працюють археологи?

— Якщо говорити про умови експедиційні, то це — польові умови, з усім тим, що з цим пов'язано, — і в дощ, і в спеку мусимо проводити археологічні дослідження. Якщо говорити про технічне і матеріальне забезпечення, то сьогодні воно відповідає новітнім критеріям, — спорядження, знаряддя і обладнання купуємо на ті ж кошти, що отримуємо на новобудови. Співпрацюємо з іноземними колегами. У нас працює кілька спільних експедицій, зокрема українсько-німецька, українсько-французька, українсько-польська, українсько-румунська, що також дає можливість забезпечити роботи новітнім обладнанням. Проблеми з технічним оснащенням експедицій у нас немає, працюємо на тому ж рівні, що і зарубіжні колеги.

— Скільки археологів працює в Україні?

— Думаю, близько 500. Лише в Інституті археології НАН України працює понад 200 співробітників, з яких близько 150 наукових. Археологічні дослідження представлені в багатьох університетах України, музеях.

— Чим цікаві палеолітичні знахідки на території України? У книзі Абрамової, що була в 1960-х видана за редакцією академіка Рибаківа, їм виділено чимало місця, і Межиріч, і Мезин, і Гінці, і знахідки у печерах Криму.

— Я би не сказав про палеолітичні знахідки на території України як про особливий феномен. Пізній палеоліт в Україні представлений, і виявлений він був ще за часів Вікентія Хвойки наприкінці XIX століття, зокрема в Києві, на Кирилівській вулиці. Досліджувалися також Мезинська стоянка, Пушкарі на Десні, Межиріч на Черкащині, Добраничівка на Полтавщині та інші. Як правило, всі вони були виявлені випадково, оскільки палеолітичні шари знаходяться так глибоко в землі, що просто ходячи по полю, ви їх не знайдете. Для відкриття палеолітичних стоянок треба, щоб за якоїсь причини відшарувалася велика маса землі, бо ці шари зараз знаходяться десь на глибині 15–20 метрів.

Цікаве відкриття на матеріалах Мезинської стоянки зробив *Сергій Миколайович Бібіков*, колишній директор Інституту археології. Він проаналізував одне житло, в якому знаходилися кістяні вироби, пофарбовані охрою, і прийшов до висновку, що вони представляють собою “первісний оркестр”. За його проханням музиканти Київської фі-

лармонії зіграли на цих прадавніх кістяних інструментах. Книга С.М. Бібікова про Мезинський музикальний комплекс була перекладена багатьма мовами.

Отже, в Україні представлений пізній палеоліт. Непоганий палеоліт, але не можна сказати, що це вершинне явище. Нічого подібного до печери Ласко, що у Франції, у нас немає.

Зате у нас є інші пам'ятки, яких немає в Європі. Це, зокрема, *скіфські кургани та городища*. Одне з таких городищ займає площу понад 2 тис. га, а його вали сягають майже 30 км протяжності, збереглися на висоту до 10 м. Знаходиться воно на Полтавщині і називається *Більське*. Це гігантське укріплення ми досліджували впродовж багатьох років спільно з Гамбурзьким університетом. З їхнього боку працювала професор *Рената Ролле*, а з нашого боку — спочатку доктор істор. наук *Вячеслав Мурзін*, а пізніше — доктор істор. наук *Сергій Скорий*.

— А чому дослідженнями Більського скіфського городища зацікавилися німецькі дослідники?

— На території Німеччини такі пам'ятки відсутні. Скіфи не дійшли туди і не залишили там своїх слідів. Спеціалісти з цієї тематики там є. Розкопки на Більському фінансувались німецькою стороною. Розкопки Рижанівського кургану, про що вже йшлося, фінансувались спільно польською і українською сторонами. Там було знайдено цілий музей коштовностей. До речі, ці експонати були показані на виставці у Кракові під яскравою назвою “Тутанхамон українських степів”. Цей курган для Польщі цікавий тим, що наприкінці XIX ст. його досліджував польський археолог *Г. Осовський*. Археологи тоді розкопали частину цього кургану, де знайшли жіноче поховання зі срібними і золотими речами, які були вивезені до Кракова. Наприкінці XX ст. експедиція Інституту археології разом із польськими колегами закінчили розкопки кургану і знайшли основне поховання. У Кракові відбулася об'єднана виставка колекцій, яка й привернула увагу широкої громадськості.

— Наприкінці 2009 року в Українському домі була організована виставка колекцій Кам'яних баб. Чи мають наші Кам'яні баби певну світоглядну аналогію, поза очевидним прикладом острова Пасхи? Ті, хто цікавляться археоастрономією, наприклад, іноземні історики прадавньої астрономії, завжди запитують мене, чи мало просторове розташування Кам'яних баб усталеність, якщо б ми зараз побачили їхне первісне розташування з висоти пташиного польоту (адже більшість Кам'яних баб демонтували і привезли до Дніпропетровського музею ім. Д. Яворницького, інших музеїв та приватних колекцій).

— Кам'яні баби — це скульптури кочових народів степів. Ставилися вони на похованнях, на курганах, тобто, певною мірою, увічнювали небіжчика і, можливо, відображали його основні риси. Щодо того, що багато з цих скульптур зараз зведені в музеї і колекції, скажу Вам, що всі вони, як правило, паспортизовані, — і при потребі їх можна нанести як точки розташування на карту і визначити їхнє початкове положення.

— Професор Окладников у книзі “Утро искусства”, описуючи знамениті Мезинські браслети як одну з вершин палеолітичного мистецтва, писав, що викликає подив те, з якою філігранністю й терпінням людина виготовляла ці прикраси за допомогою кам'яних засобів. А якщо порівняти світогляд сучасної людини, технологічно прагматичний, і світогляд людей часів палеоліту, де царювало обожнювання речей, які паралелі Ви бачите?

— Ми, нині живущі, схильні романтизувати та ідеалізувати людей стародавнього часу, які, начебто, були розумні, принаймні не дурніші за сьогодишніх. Але, мабуть, і еволюція була, правда? Звичайно, не такі розумні були, і не з тим світоглядом, як тепер. Єдине, що потрібно підкреслити, — людина тоді була частиною природи, вона себе не мислила за межами природи. Вона дивилася на світ, вважаючи, що якісь сили порядкують цим світом. Що стосується тих речей, які робили наші пращури, то часом це були унікальні речі. Та ж пектораль, справді, унікальна. Щоправда, її робили грецькі майстри. Але нічого незбагненного в давній технології немає. Сучасні народні умільці можуть зробити і не таке. Парадокс нашого захоплення в тому, що ми, оцінюючи ту чи іншу річ, робимо поправку на час, — так давно і так досконало. Але хіба щось знайдено таке, що неможливо сьогодні повторити?

— *Що вкладається в термін "зникнення цивілізації" і чи застосовний він до Трипільської культури?*

— Це завжди загадка для археолога. Що стосується цивілізації, — це, швидше, археологічний жаргон. Насправді, *цивілізація на землях сучасної України почалася за часів Київської Русі*. Це була перша цивілізація на нашій території. Все інше — культури, високі, розвинені, але культури в межах первісної стадії розвитку. Цивілізація має певні обов'язкові атрибути — міста, владні династії, писемність, ремесла тощо.

Загадкою для нас є і виникнення культурного явища, і його зникнення. Археологи, як правило, бачать розвиток і згасання цивілізації. А виникнення і зникнення побачити важко.

Ця проблема — не тільки у археологів, це, скоріш, проблема самої динаміки формування культурних спільностей. Ми її ще не знаємо. Ми часто думаємо, що Трипілья породило культурно-історичну спадщину сучасних українців. При цьому не враховуємо, що часом, коли стикалися два етноси, народжувалося щось третє. І культурно відмінне, і мовно відмінне, і, часом, територіально. Тому цю внутрішню динаміку зародження культури, як і її зникнення вловити дуже важко. Яскравий приклад — Трипільська культура. Ми не можемо з'ясувати, чому вона зникла. Ми досліджуємо ці гігантські поселення, але не можемо знайти єдиної відповіді, чому вони раптово залишені чи знищені. Є різні пояснення: вичерпали ресурси землі, то і пішли, але чому не понесли з собою своє майно? Якщо прийшли степові завойовники і винищили трипільців, то де їхні поховальні кладовища?

— *Поговорімо про добу Київської Русі. За результатами наукових досліджень Н. Нікітенко, покладених у подання до ЮНЕСКО щодо святкування 1000-ліття Софії Київської, 1011-й рік позначено як час заснування Софії Київської. Статтю проф. Н. Нікітенко ми публікуємо у цьому числі журналу "Світогляд", де автор дискутує з Вами й Олексієм Петровичем Толочком.*

— Щодо проблеми нового датування Софії Київської, я досі висловлююся академічно, щоб не образити і Надію Нікітенко, і людей навколо неї. Намагався зрозуміти, навіщо це їм, адже є чіткі вказівки письмових джерел, "Повісті минулих літ" і новгородських літописів, що будівництво Софії і всього міста Ярослава, — це дії *Ярослава Мудрого*. Навіщо приписувати це *Володимиру*, котрий збудував так зване "місто Володимира" зі своїми монументальними спорудами, зокрема Десятинною церквою. Сьогодні з усією відповідальністю заявляю, що це ідея-фікс в археологічно-історичній науці. Автор цього відкриття запрограмувала себе на нього десь років 20 тому. Спочатку підкориювала портретні зображення синів і до-

Мезинський браслет. 20 тис. р. до н.е.
(с. Мезин Чернігівської обл. (1912 р.)).
Національний музей історії України

Чаша із зображенням сцен із життя скіфської знаті.
IV ст. до н.е. Срібло, позолота.
(курган Гайманова могила, с. Балки Василівського району
Запорізької області (1969 р.)).
Національний Києво-Печерський історико-культурний
заповідник (Києво-Печерська Лавра)

Долівка скіфської хати, Більське городище
(с. Більськ Котелевського району Полтавської області)

чок Ярослава, сказавши, що це, насправді, діти *Володимира Святославовича* і навіть невістки синів його. Потім вона сказала, що “Слово Іларіона” було написано не в 1049-1050 роках, як це датували відомі спеціалісти, а в 1022-му. Потім були залучені скандинавські саги, зокрема сага про Еймунда, де говориться про оборону Києва 1017 р.

Пізніше, як за помахом чарівної палички, почали з'являтися ранні написи Софії, то 1018-го, то 1019-го, то 1022-го, які дали можливість відносити побудову до раніших часів. Але чому до 1011 р.? Саме про цю дату, як стверджує *Надія Нікітенко*, говорив свого часу *Петро Могила*. І, начебто, відтворив її на стіні Софії під час реставрації. Навіть, коли б це було справді так, це не могло бути джерелом для визначення віку Софії. Адже це була б всього лише приватна думка церковного ієрарха. З'ясувалося, однак, що цієї дати не має і в Могили. Це ще одна вигадка пані Нікітенко. Сьогодні Надія Нікітенко поширює ще одну шокуючу новину, що в саркофазі Ярослава немає кісток ні його, ні дружини Інгігерди.

Вважаю, що подання Національної комісії ЮНЕСКО щодо святкування 1000-ліття Софії Київської у 2011 році було передчасним. Очевидно, була чиясь команда на це подання. Як член цієї комісії, я довідався про це із засобів масової інформації. Написав листа голові Національної комісії ЮНЕСКО із запитанням, як таке подання могло бути підписаним. Пан *Володимир Хандогій* мені відповів, що це ж не означає, що це справді так. Мовляв, ми відсвяткуємо цю дату, а Ви можете продовжувати дослідження і встановлювати істину. Але як можна підписувати заяву, якщо є сумніви? Тепер пані Нікітенко і співробітники Софії Київської обстоюють істинність свого “відкриття” тим, що його визнала ЮНЕСКО.

— *Оскільки мова зайшла про Ярослава Мудрого, чи є наукові зрушення щодо пошуку бібліотеки Ярослава? Чи буде колись ця тасмичія розгаданою?*

— Я думаю, що ні. Колись до мене вже зверталися з цим питанням. Я і тоді відповідав на нього негативно. Мені доводило, що вона буде знайдена або в Вишгороді, або в Києві, на території Печерської Лаври. А я казав, що вона ніколи не буде знайдена, бо швидше за все, зникла в полум'ї пожежі 1240 року. Якщо б перед монгольським штурмом Києва її зарили у землю, то за цей час хоча б якісь сліди знайшлися. Не виключено, що ще в давньоруські часи частина софійського зібрання книг розійшлася по бібліотеках інших міст.

— *Важливе запитання, що хотілося б обговорити з Вами, — це питання збереження археологічної спадщини.*

— Це питання дуже важливе, оскільки сьогодні Інститут археології НАН України виявився єдиною організацією, яка займається не тільки археологічними дослідженнями, а й охороною пам'яток археології. Жодної структури, на рівні Міністерства культури, або на міжвідомчому рівні, що б займалася практичною охороною пам'яток, не існує. При Інституті археології створено охоронно-археологічну службу на чолі з доктором істор. наук *Денисом Козаком*, що працює в областях. Окрема діяльність цієї служби пов'язана з експертизою земельних угідь. У разі приватизації земельних ділянок, на яких містяться археологічні пам'ятки, ми вимагаємо передусім допуску на ці ділянки археологів для досліджень. Ми добровільно взялися за цю справу і отримуємо одні неприємності, — на нас пишуть скарги, коли ми комусь забороняємо будівництво. Врахуйте, що проведення експертизи — справа недешева. За часів урядування *Ю.В. Тимошенко* до нас прийшла постанова Кабінету Міністрів за підписом Прем'єр-міністра, згідно з якою археологи мали робити експертизу безоплатно.

А це треба виїхати в поле, найняти машину, створити групу людей, мати інструменти, фотоапарат і т. ін.

Ситуація з охороною пам'яток археології просто жахлива, — “чорні археологи” продовжують “натхненно” працювати. Коли я був депутатом Верховної Ради, мені вдалося провести закон про охорону археологічної спадщини. Але яким був шаленим опір, — деякі люди підходили і говорили “*Петре Петровичу, Ви ж розумна людина, навіщо вам це горе*”. І в уряді, й у Верховній Раді, адміністрації Президента безліч колекціонерів. Одні замовляють трипільські пам'ятки, інші античність, треті вже тільки античне скло колекціонують.

“Чорні колекціонери” провокують “чорних археологів”, і всі вони тиснуть на нас, професійних археологів, щоб ми їм не заважали. Доходить до того, що пускають плитки, ніби професійні археологи самі беруть участь у торгівлі старожитностями. В результаті в інституті пройшли дві підряд перевірки: у 2008 р. “трусила” нас три місяці Рахункова палата. По суті, зірвали нам експедиційний сезон. Нічого не знайшли. У 2009 р. працювало КРУ. Також шукали зловживання і також нічого не знайшли.

Виявляється, що збереження археологічної спадщини нікому не потрібно, кожен би хотів мати її у своїй кишені. Уже двічі “покрашували” закон про охорону археологічної спадщини, в результаті від оригінального тексту мало що залишилося. Людина, яка купує 300 гектарів землі, не має змоги заплатити кілька тисяч археологам за експедиційні роботи на цій землі? Боротьба за новий закон триває вже кілька років. Одне з нарікань у наш бік, що Інститут археології є монополістом, оскільки нічого не можна зробити без його згоди. Це положення зараз хочуть із законопроекту вилучити.

— *Як сьогодні виживають археологічні заповідники, і які дослідження там тривають?*

— Ситуація там покращилася. Скажімо, *Ольвійський заповідник*. На його утримання збільшено фінансування, є охорона, якої раніше не було. Але ж охорона — це не армія. Та й іноді охорона є частиною бізнесу, і я не знаю, хто може це припинити... *Ольвійський заповідник* має територію, що охоплює старовинне грецько-римське місто, його ще не одному поколінню археологів розкопувати. До нього прилягає могильник, який в десять раз більший за територію міста, де є склепи, поховання з прекрасними речами, з античним склом. Найбільше саме могильники притягують до себе чорних археологів, бо можна розкопати одну могилу і відразу знайти нерозбиті речі, тобто там є ще багато матеріалу не тільки для нас, а й для грабіжників.

— *Петре Петровичу, Ви маєте свій погляд на певні моменти історії як давньої, так і сучасної. Як Ви дискутуєте, відстоюєте свої погляди?*

— Є два підходи до археологічної науки. Один підхід полягає в тому, що археологія є самодостатньою дисципліною, що оперує винятково джерельними рештками. Археологи їх досліджують, сортують, описують, публікують і не займаються історичними узагальненнями взагалі. Це робить якийсь інший спеціаліст, скажімо, зі стародавньої історії.

Я дотримуюсь іншої думки, що археолог — це історик. Не так складно, знаючи методику, виконати роботу з обробки вибуного археологічного матеріалу. Як у нас кажуть, і бабуся на городі може щось знайти. Складніше поставити знахідку в систему, показати, коли вона була створена і що вона собою являє, як і увияти собі життя тих людей, які залишили ці речі. Оце кінцевий результат досліджень. Я думаю, що за тривалий термін мого директорства

переконав своїх співробітників у такому підході. І тепер співробітники інституту теж сповідають позицію, що археологія насамперед є історичною дисципліною.

— Над чим Ви працюєте зараз?

— Я постійно над чимось працюю. Підготував друге, розширене видання книги про давньоруську народність. Кошти на це видання виділив фонд *Леоніда Кучми*. Зараз підготував монографію “Власть древней Руси в 10-13 веках”, яку будуть видавати в Санкт-Петербурзі. В цій книзі показую, якими потужними були державницькі атрибути влади в Київській Русі: це княжа влада, дума, віче, воеводи і тисяцькі, різні фіскальні інституції. Законом держави була “Руська Правда”.

— Ви буваєте в польових експедиціях?

— Практично щоліта. Був присутній, коли розкопували знаменитий Братолобівський курган на півдні України, де були знайдені золоті речі, як і на розкопках Рижанівського кургану, їздив на Більське городище, в Ольвію. Буваю на давньоруських розкопках у Києві. Цікава робота триває зараз під Чернігівом, де була скандинавська факторія. Правда, беру участь зараз, як то кажуть, у краватці...

— Щиро дякую за інтерв'ю.

— Я Вам також дякую за інтерес висвітлити окремі питання археології й історії України на сторінках журналу “Світогляд”.

Бесіду вела *Ірина Вавилова*,
заступник головного редактора

Златник князя Володимира Святославича.
980-1015 рр., Київська Русь. Золото.
Національний Києво-Печерський історико-культурний
заповідник (Києво-Печерська Лавра)

Музей трипільської культури
(с. Трипілля Київської області)